

35. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 26 с.

Купчик О.Р.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЩОДО ДЕЗОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Перехід військ Директорії УНР на територію Польської республіки 21 листопада 1921 р. та ліквідація армії Врангеля в Криму в листопаді того ж року спричинили встановлення радянської влади на терені майже усієї України. Проте, зміцненню радянської влади в Україні перешкоджала міжнародна ізоляція Української СРР з боку країн Заходу. Зовнішньополітичний аспект становлення радянської держави ускладнювався перебуванням в екзилі уряду УНР і продовженням виконання його посольствами представницьких функцій за кордоном. З метою подолання міжнародної ізоляції й досягнення зовнішньополітичного визнання, уряд УСРР вжив низку заходів, спрямованих на дезорганізацію, моральне і політичне розладнання діяльності української еміграції. Встановлення дипломатичних відносин і початок роботи повноважних представництв Української РСР у Варшаві, Празі, Відні й Берліні – у центрах перебування основної маси політичної еміграції, сприяло виконанню українським радянським урядом даного завдання.

Заходи уряду УРСР в цій сфері роботи були зумовлені небезпекою, яка виходила від діяльності української політичної еміграції за кордоном, зокрема: 1) знаходження основної частки емігрантів на території сусідніх з УРСР країн (Польща, Румунія, Чехословаччина), і можливість їх оперативного повернення в Україну для проведення подальшої боротьби, 2) наявність у бійців Армії УНР (розташованої у Польщі й Румунії), статусу інтернованих, а не військовополонених, 3) існування на території Польської республіки політичних організацій (партій) української еміграції та уряду УНР в екзилі (їх нелегальна діяльність обумовлена 5-ю статтею Ризького мирного договору – зобов'язання урядів УРСР і Польщі: *„не створювати й не підтримувати організацій, які мають своєю метою збройну боротьбу з другою стороною, або чинять замах на її територіальну цілісність, або готують повалення її державного чи громадського ладу шляхом насильства, так само, як і організацій, що дають собі роль уряду іншої сторони, або частини її території”* [1]. Проте, зважаючи на нелегальну

діяльність на території Польщі уряду УНР в екзилі, радянська сторона вдалася до реалізації низки заходів, спрямованих на розкол еміграційних кіл, нейтралізацію діяльності їх найактивніших представників.

Поразка Директорії та встановлення українськими більшовиками радянської влади над усією колишньою територією УНР змусили багатьох представників із уенерівських кіл, у тому числі й лідерів, переглянути усю попередню діяльність і перейти на комуністичні позиції. У 1920 р. українськими есерами й еседеками було проведено три партійні конференції, під час яких було прийнято рішення „Про зміну пріоритетів та орієнтирів”, засуджувалася боротьба Директорії проти КП(б)У. 25 лютого 1920 р. Закордонна делегація партії есерів і Закордонна група Української комуністичної партії (далі – УКП, заснована В. Винниченком у січні 1920 р.), підписують угоду про створення „Радянського революційного блоку”, спільною метою якого оголошувалося: утворення незалежної української радянської республіки (в етнографічних межах), шляхом встановлення диктатури трудящих мас – пролетаріату й трудового селянства. Учасники договору дійшли до висновку: про можливість запровадження в Україні соціалізму, але лише за умови створення незалежної української радянської держави [2].

Залучення до співробітництва з радянською владою представників опозиційних до більшовиків партій відбувалося ще в 1918-1920 рр. ЦК КП(б)У пішов на це з метою їх введення в радянські органи влади, починаючи від низових рад і закінчуючи ВУЦВК й урядом республіки. До Всеукраїнському входили боротьбист Г. Гринько і борьбист В. Качинський.

У 1920 р. з'явилася можливість такого співробітництва з В. Винниченком. Оголосивши себе „українським комуністом”, він, у газеті „Нова доба”, видав низку памфлетів, спрямованих проти С. Петлюри. Дані роботи були видані радянською владою окремими брошурами під назвою – „Винниченко проти Петлюри” й „Лист до класово-несвідомої української інтелігенції” і відіграли певну роль у політичному розкладі петлюрівщини, в переході на бік радянської влади частини української інтелігенції. У своїй заяві до ЦК КП(б)У В. Винниченко просив прийняти його до лав партії й закликав до подібного кроку інших представників „закордонної групи українських комуністів”. Українські більшовики, взявши до уваги авторитет Винниченка й те, що за ним стоїть не лише багаточисельна українська еміграція, але й певні класові сили в середині країни, вирішили виконати його прохання.

За рекомендацією Комінтерну, за згодою ЦК КП(б)У і В.Леніна, В.Винниченка прийняли до лав компартії України, ввели до складу ЦК ВУЦВК, призначили заступником голови Раднаркому і наркомом закордонних справ УРСР. Але, згодом амбіції в обох сторін взяли гору над здоровим глуздом: В.Винниченко

відмовився від усіх запропонованих йому посад і виїхав за кордон, назавжди залишившись політичним емігрантом.

Але, в будь-якому разі приїзд В.Винниченка в радянську Україну, його переговори з ЦК КП(б)У й урядом були певним чином на користь радянської влади. Оскільки ніщо так не ілюструвало повне банкрутство Петлюри й падіння ідеї УНР, як спроба відкритого переходу в протилежний табір колишнього голови Директорії [3]. Спроба повернення В.Винниченка могла служити прецедентом (радянська влада добре розуміла й використовувала це) для інших емігрантів, які хотіли повернутися в Україну.

У червні 1921 р. повпред УРСР у Чехословаччині М.Левицький повідомляв уряд, що Винниченко за кордоном намагається організувати з українських есерів, есдеків й укапістів так званий „Революційно-комуністичний союз,” який поставив собі за мету: боротися за справжню радянську владу на Україні, за суверенну й самостійну, в повному розумінні цього слова, українську радянську республіку. Крім того, союз домагався вступу в Комуністичний Інтернаціонал, як окремої від ВКП(б) секції, УКП, намагався отримати власне визнання з боку цієї міжнародної комуністичної організації [4]. Таким чином, дії українських емігрантів зумовили появу в українських більшовиків нової функції зовнішньополітичної діяльності – дезорганізації української політичної еміграції. Для цього використовувалися представники еміграції, які перейшли на комуністичні позиції. Дане явище отримало назву „зміновіхівського руху” [5].

Проте, радянське й партійне керівництво республіки не відразу об’єктивно оцінило важливість розвитку зміновіхівського руху, що зародився в 1921 р., можливість його використання в справі дезорганізації української еміграції. Значну увагу „зміновіхівцям” український радянський уряд приділив лише в 1922 р., про що свідчить наявність основного масиву архівних матеріалів з даної тематики саме за цей рік.

Повноважним представникам уряду УРСР за кордоном, – згідно з протоколом засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р., – було дано директиву наступного змісту: 1) розпочати організацію груп української еміграції, які стоять на радянських позиціях за прикладом „зміновіхівців” і надати їм можливість мати у своєму розпорядженні власні видавництва, 2) отримати від представників цих груп компрометуючі документи на представників політичної і військової еміграції загалом, і членів Директорії зокрема, 3) дозволяти виїзд представників даних груп в Україну лише після їх повного використання за кордоном [6].

Повпредам УРСР за кордоном, зокрема Ю.Коцюбинському (Австрія), В.Ауссему (Німеччина), М.Левицькому (Чехословаччина), і О.Шумському (Польща), – згідно з таємним листом секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського

главам дипломатичних місій від 27 червня 1922 р., – було надано детальні інструкції щодо роботи закордонних представництв радянської України стосовно дезорганізації української еміграції. Послам пропонувалося: 1) використати „зміновіхівські” настрої серед еміграції для створення групи з колишніх уенерівських діячів, які виступають на захист українського радянського уряду, які в якості безпартійних борються з наклепами, що поширюються представниками еміграції, 2) від таких діячів, до того, як надавати їм моральну і матеріальну підтримку, належить вимагати опублікування в пресі матеріалів, які компрометують уряд УНР, окремих його міністрів і послів, 3) виїзд відповідних діячів у радянську Україну затримувати до повного їх використання за кордоном і вести з ними переговори таким чином, щоб не лише легалізувати їх, але й відрізати їм усі шляхи до відступу, 4) кошти для видання „зміновіхівської” літератури даним особам надавати лише в разі повної перевірки достовірності їх прагнень працювати в напрямку розкладу еміграції, було б доцільним органи петлюрівської преси перетворювати в органи „зміновіхівського напрямку”, попередньо опублікувавши в них декларацію, яка б засуджувала їх минулу діяльність, 5) особливу увагу звернути на дезорганізацію петлюрівських частин в таборах інтернованих (досягнення повпредств УРСР в цьому напрямку діяльності були незначні), оскільки за виконанням цього завдання партія робила висновок про працездатність дипломатичних представництв радянської України за кордоном. До цієї роботи варто залучати компартії тих країн, в яких знаходилися табори інтернованих петлюрівських солдат [7].

З кожною дипломатичною місією, яка відправлялася за кордон, відповідно до резолюції Оргбюро ЦК КП(б)У від 28 лютого 1921 р. „Про форми та методи встановлення зв’язків з українським закордонним комуністичним рухом”, варто було направляти працівника, в обов’язки якого входило б встановлення зв’язків з закордонними українськими комуністичними групами, їх регулярне забезпечення літературою і т.д. [8].

Особливих проблем із встановленням контактів з представниками української політичної еміграції у радянських представників за кордоном не виникало. Значна частина працівників іноземних представництв УРСР, особливо технічний персонал, складалася з емігрантів, осіб, прийнятих на роботу в дипломатичну місію безпосередньо уже за кордоном. Наприклад, у повпредстві УРСР у Німецькій республіці, згідно з рапортом-характеристикою офіцера ДПУ Захарова від 19 грудня 1922 р., можна було „зустріти петлюрівців, білогвардійців, просто спекулянтів і дуже мало чесних людей” [9].

Від дипломатичних представництв УРСР за кордоном надходили повідомлення про зміну, яка спостерігалася у настроях української еміграції влітку

1922 р. і яка була пов'язана з Генуезькою конференцією (квітень-травень 1922 р.) [10]. Повпреди УРСР за кордоном при здійсненні процедури повернення емігрантів до радянської України користувалися циркулярним листом ЦК від 27 червня 1922 р., який передбачав повне використання емігрантів, які бажають повернутися на Україну, в сфері змінювальної роботи [11].

Закордонним місіям УРСР, в доповнення до постанови ЦК КП(б)У від 25 червня 1922 р., було дано директиву надсилати до ЦК запит кожного разу, коли йшла мова про повернення того чи іншого емігранта [12].

У липні 1922 р., згідно з листом повпреда УРСР в Австрії Ю.Коцюбинського, у Відні йшли переговори з українськими змінювальцями, до складу яких входили наступні організації та особи: 1) Андрієвський і Макаренко (члени Директорії) з групою самостійників, 2) Матюшенко і Галаган з групою есдеків, 3) Лотоцький й Шелухін і деякі з есерів, 4) Чернишенко, Сагайдачний і генерал Греков з військовою групою, газетою „Україна”, українськими військовими організаціями (які використовувалися французькою та польською розвідками для збору інформації на території радянської України) у врангелівській армії.

Вище перераховані групи, які боролися один проти одного і проти Української СРР, влітку 1922 р. зійшлися на наступному: 1) єдиним урядом, який захищає інтереси і національну гідність України є радянський уряд, 2) хоча Україна на даний момент і не зовсім самостійна, але радянська влада проводить курс, спрямований на незалежність УРСР.

Відповідні групи, за інформацією Ю Коцюбинського, вважали вигідним підтримувати радянську владу, агітувати емігрантів за її підтримку, викривати й ліквідовувати ворожі радянському уряду України (основне завдання військової групи генерала Грекова) організації. Змінювальці вирішили також розгорнути широку агітацію за повернення в Україну емігрантів і перетворити газету „Україна” (яка видавалася на французькі гроші), в змінювальський орган. Переговори представники української політичної еміграції вели через полковника Сагайдачного (Бернушенка) (колишній командир волинського полку, в 1920-х роках співробітник французької розвідки, надісланий нею для здійснення контрольних заходів у газету „Україна”) [13].

Повпредство УРСР у Відні проводило переговори з представниками української політичної еміграції в Австрії, за інформацією того ж Коцюбинського, ще в червні 1922 р., коли змінювальці написали лист-звернення до закордонного представництва з проханням амністувати їх, з наголосом на те, що вони бажають співпрацювати з радянською владою.

Суперечка, що виникла між ними, полягала у наступному: емігрантська група наполягала, щоб декларація про відречення від своєї попередньої діяльності була

підписана одним із членів їхньої президії, до якої входили – Греков, Шелухін, Сагайдачний, Андріївський. Коцюбинський, у свою чергу, наполягав на підписанні документу усіма представниками президії, оскільки вони могли пожертвувати однією людиною, яка підписала заяву: відректися згодом від заяви і від особи, яка її завірила [14]. Зрештою, група пообіцяла виступити в пресі з подібною декларацією [15], але справа ця нею затягувалася.

Робота щодо розвитку змінювального руху проводилася і в Берліні. В його орбіту потрапили відомі представники політичної еміграції – М.Порш, Супрун, Д.Дорошенко. Повпред УРСР у Німеччині В.Ауссем ще в грудні 1921 р. виступив до уряду з пропозицією щодо видання в Берліні змінювальної газети „Напередодні”. Свої послуги для видавництва запропонували А.Жук, О.Симович, М.Порш і Д.Дорошенко.

В.Ауссем заявляв, що політичне життя української еміграції в Берліні затихло. „Через півроку, – як стверджував представник радянської України, – уся закордонна Україна у Німеччині буде вбита” [16].

Встановити контакт з радянськими представниками у Берліні намагався і А. Ніковський, який також „змінював пріоритети” й запропонував уряду УРСР свої послуги: стати на чолі змінювального руху в обмін на матеріальну підтримку, просив допомогти виїхати йому з Польщі до Берліну [17].

Незважаючи на те, що головної мети змінювального руху – розколу та дезорганізації роботи української політичної еміграції, так і не було певним чином досягнуто, відповідні заходи партійної та радянської влади УРСР у даній сфері зовнішньополітичної діяльності дали змогу повернути до України багатьох відомих провідних діячів (Порш, Кобза, Тютюнник, Грушевський та інших) української політичної та військової еміграції, пропагувати комуністичні ідеї й підняти авторитет уряду УРСР серед українського населення країн Європи.

Література

1. Міжнародний договір між Україною й Росією з однієї сторони й Польщею з другої. – Рига, 192. – 7 с.
2. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С.99-104.
3. Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сборник научных трудов. – К., 1991. – С. 244-246.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.411. – Арк.186.
5. Там само. – Спр.1735. – Арк.12.
6. Спр.1029. – 92.

7. Спр.1035. – Арк.148.
8. Спр.408. – Арк.71.
9. Спр.1303. – Арк.77,80.
10. Спр.1035. – Арк.148.
11. Там само. – Арк.136.
12. Спр.1029. – Арк.92.
13. Спр.1035. – Арк.151.
14. Там само. – Арк.149.
15. Там само. – Арк.150.
16. Там само. – Арк.152.
17. Там само. – Арк.165, 167.

*Осмоловська О.Ю.
Київський національний університет
імені Т.Шевченка*

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИХ КАДРІВ УКРАЇНИ В 1933-1940 РР.

Період 1933-1940 рр. став для вищої школи періодом завершення організаційного і матеріального зміцнення, коли було впорядковано структуру, мережу вузів, контингент викладачів і студентів. На початку 1940 р. Україна мала багатогалузеву вищу школу, яка, в основному, задовольняла попит економічного, культурного і наукового розвитку держави. Стосуючись професорсько-викладацьких кадрів, можна сказати, що як і вся вища освіта у цілому, вони теж пережили період реформ і незважаючи на нові труднощі, що супроводжували панування тоталітарного режиму у державі, теж вийшли у передвоєний період зі своїми здобутками та втратами.

Розглянемо, до якого ж завершення підійшли процеси у сфері вищої освіти та професорсько-викладацькому осередку у даний період.

На кінець 1932 р. підводились підсумки у розвитку економіки за період першої п'ятирічки, а також підсумовувались результати роботи у сфері вищої освіти. В Україні за період з 1928 р. до 1932 р. зросла кількість вузів з 39 (у деяких джерелах 42 – прим. автора) до 173, кількість студентів зросла, відповідно, з 29,1 тис. до 196, 8 тис. осіб [1]. На період 1937 р. кількість вузів скоротилась у зв'язку з закінченням процесу створення галузевих вузів та стабілізацією їх мережі: дрібні вузи були закриті, усунено паралелізм у підготовці кадрів, переглянуто й